

Kwetsbare religie voor kwetsbare mensen

Over ernst en spel in de wereld van geloof en religie

JAN MARTEN PRAAMSMA

Religie is in onze tijd een verschijnsel dat op de grens lijkt te bivakkeren van goed en kwaad. Voor de één is religie verbonden met 'bevrijding' en 'het goede leven', voor de ander staat religie voor onderdrukking, aanslagen en terrorisme. Tegelijk neigen we er in het GL-onderwijs steeds meer toe een neutrale positie in te nemen en leerlingen vooral zélf hun mening te laten vormen ten aanzien van geloof en religie. Maar doen we hen daarmee niet tekort? Is er niet meer te zeggen over goed en kwaad, zin en onzin, op het terrein van geloof en religie?

Twee jaar geleden oordeelde de Raad van State dat de Kerk van het Vliegend Spaghettimonster niet gezien mag worden als religie en daarom geen aanspraak kan maken op de bescherming die de vrijheid van godsdienst biedt. De Kerk van het Vliegend Spaghettimonster – in 2005 in Amerika opgericht als satirische kritiek op het creationisme – had daarom gevraagd, maar werd door de Raad van State niet serieus genoeg bevonden. Het hoogste Nederlandse rechtscollege baseerde zich daarbij op een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) dat stelt dat religie moet voldoen aan kenmerken van overtuigingskracht, ernst, samenhang en *belang* (“*cogency, seriousness, cohesion and importance*”) voordat het als godsdienst kan worden aangemerkt. Aan ernst en samenhang ontbrak het bij het satirisch kerkgenootschap volgens de Raad van State.

Nu is het niet eenvoudig te oordelen over de vraag of een religie nu echt een religie is. We zijn geneigd dat oordeel over te laten aan de deelnemers aan die religie zelf: ‘geloof is wat gelovigen geloven’ zeggen we dan. Als buitenstaander een oordeel vellen over de inhoud van het geloof van een ander doen we liever niet.

Dat heeft te maken met het feit dat er *binnen* een religie vaak betekenisvolle regels en voorstellingen zijn, die *buiten* de context van die religie hun

betekenis verliezen. De betekenis is voor buitenstaanders niet herkenbaar, maar dat wil nog niet zeggen dat we de *insiders* van die religie niet de ruimte zouden moeten geven om vanuit die door hen beleefde betekenissen te leven. Daarin hebben we respect voor de ander, mét zijn religie, die voor die ander zoveel betekent.

*Als buitenstaander een oordeel vellen over de inhoud
van het geloof van een ander doen we liever niet.*

Homo Ludens

Historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga (1872-1945) wees er in zijn boek *Homo Ludens* uit 1938 al op dat religie, net als veel andere cultuuruitingen, een spelkarakter vertoont. Kenmerkend voor een spel is volgens Huizinga dat er spelregels gelden die alleen binnen het spel zelf geldigheid hebben (Huizinga, 1938). Denk bijvoorbeeld aan de spelregels van voetbal. Zo is ook de religie een spel dat wordt gespeeld volgens de regels van het spel en met alle attributen die nodig zijn om het spel te kunnen spelen – meestal inclusief het grote boek met de spelregels. De spelmetafoor gaat lang mee als we nadenken over religie. Net als Huizinga benadrukt ook Ludwig Wittgenstein in zijn latere werk het spelkarakter van de menselijke cultuur (Wittgenstein, 1953). Wittgenstein spreekt in dat verband van een ‘taalspel’: woorden en begrippen krijgen pas betekenis door de rol die ze spelen binnen een bepaald taalgemeenschap. Tegenwoordig zouden we spreken van ‘framing’: de context waarin een begrip wordt gepresenteerd bepaalt de betekenis van het begrip.

Wittgenstein neemt daarmee afstand van de gedachte dat begrippen hun betekenis ontleen aan de referentie aan ‘de werkelijkheid’. Eerder is het zo dat ‘de werkelijkheid’ zoals die voor ons kenbaar is, afhankelijk is van de taal waarmee wij die werkelijkheid benaderen. Daardoor is bijvoorbeeld in het economisch taalspel van de zorgverzekeraar de werkelijkheid van zieke en ziekte anders dan in het medisch taalspel van de arts en nog weer anders dan in het taalspel van de patiënt zelf en zijn geliefden. Volgens Wittgenstein is er geen ‘echte werkelijkheid’ waaraan de verschillende taalspelen te toetsen zijn.

*Ook de wetenschap staat met lege handen wanneer
de regels die voor insiders gelden, door outsiders
niet (langer) als betekenisvol erkend worden*

Het spelkarakter van de cultuur zoals Huizinga en Wittgenstein daarover schrijven beperkt zich dus niet tot de religie. Zo schetste René van Woudenberg in een prijswinnend essay in de NRC hoe ook de wetenschap een duidelijk spel-

karakter vertoont, waarin religieuze trekken onmiskenbaar aanwezig zijn: “Wetenschap kent heiligen en heiligenverering (Newton, Darwin, Einstein), er zijn geboden en verboden (vele te vinden in de herziene Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit), er zijn zonden (zoals fabricatie van data, en plagiaat), er is excommunicatie (denk aan de Stapel-affaire), er zijn rituele bijeenkomsten waar rituele formules worden uitgesproken (promoties, Nobelprijstoeckenningen) en rituele kleding wordt gedragen (toga, bef, baret)” (Van Woudenberg, 2018). Sterker nog, ook de wetenschap staat met lege handen wanneer de regels die voor *insiders* gelden, door *outsiders* niet (langer) als betekenisvol erkend worden. Denk bijvoorbeeld aan het klimaatdebat en aan het verschijnsel *fake news*, waar sommigen de regels van wetenschappelijke waarheidsvinding aan hun laars lappen.

Opvattingen van religie

Terug naar de religie, waarvan het vanzelfsprekende gezag veel zwaarder onder druk staat dan dat van de wetenschap. In veel pogingen het religiebegrip nader te bepalen, klinken de overwegingen van Huizinga en Wittgenstein in mindere of meerdere mate mee. Dat levert vaak brede definities op: sommige auteurs zien bijvoorbeeld in alles wat doet denken aan spel, cultus en ritueel al snel vormen van ‘nieuwe religie’. Op die manier wordt bijvoorbeeld beschreven hoe in de westerse samenleving het voetbalspel religieuze trekken vertoont (Post, 2006; Ter Borg, 1996). Anderen betogen dat alles wat het leven in zin- en betekenisvol verband brengt, of daarnaar zoekt, als religie kan worden aangemerkt. Het begrip ‘religie’ wordt dan vervangen door het bredere *worldview* (Van der Kooij, 2018). Maar ook dan wordt het lastig nog te onderscheiden wat het eigene is van ‘religie’ als bijzondere vorm van *worldview*.

Een oplossing daarvoor wordt gevonden door religiewetenschappers die het begrip ‘religie’ reserveren voor als die praktijken die betrekking hebben op de omgang met wat empirisch niet waarneembaar ofwel ‘trans-empirisch’ is (Davidsen, 2018). Het zou daarbij gaan om een deel van onze werkelijkheid waarvan we het bestaan veronderstellen (cultureel postuleren), maar dat voor ons niet empirisch toegankelijk is. Nog afgezien van het feit dat Wittgenstein ons duidelijk maakte dat al ons kennen een taalspelafhankelijk en veronderstellend karakter draagt en daarmee een trans-empirisch aspect heeft, biedt ook deze benadering geen aanknopingspunten om de Kerk van het Vliegend Spaghettimonster de status van ‘godsdiens’ of ‘religie’ te onthouden.

Juist het spelkarakter dat Huizinga en Wittgenstein beschrijven lijkt alle ruimte te geven voor een breed begrip van religie. Gelovigen kunnen daarin hun eigen keuzes maken en kunnen geloven wat ze willen. Geloof lijkt alle ruimte te geven om te zeggen: ‘geloof is wat gelovigen geloven’.

Ernst

Des te opmerkelijker is het dan dat zowel de Raad van State en de het Europese Hof tegenover die speelse vrijheid de eis stellen van de ernst. Beide rechtscolleges geven geen oordeel over de inhoudelijke keuzes die binnen een religie gemaakt worden, maar eisen wel dat het de aanhangers van die religie zelf ernst is. Voormalig Speciaal VN-Rapporteur voor *Freedom of Religion or Belief* Heiner Bielefeldt wijst in zijn toelichting op de uitspraak van het Europese Hof op de wat oudere VN-verklaring¹ over vrijheid van godsdienst uit 1981, die stelt dat “*religion or belief, for anyone who professes either, is one of the fundamental elements of his conception of life*” (Bielefeldt, Ghanea, & Wiener, 2016). Dat wil zeggen dat religie pas echt religie is wanneer het van fundamentele betekenis is voor heel het leven van degene die de religie aanhangt. Zijn hele levensvisie moet er op gebaseerd zijn.

Ondanks het feit dat religie een spelkarakter heeft, is het dus een serieuze aangelegenheid. Dat laat zich ook herkennen in de wijze waarop cultureel antropologen schrijven over de functie van religie als aspect van de menselijke cultuur. Taco Visser verwees in dat verband in een eerder nummer van *Narthex* al naar de spanningsvelden en levensvragen die Henk Vroom in 1988 onderscheidde en waar volgens hem juist religies een antwoord op zoeken te vinden. Het gaat dan om vragen rond 1) (on)eindigheid, begrensdheid, 2) verantwoordelijkheid, vrijheid, schuld en falen, 3) het goede, geluk, vrede, zin, welzijn en welvaart, 4) het ontvangen van inzicht en 5) kwaad en lijden (Vroom, 1988; Visser, 2018). Dat zijn stuk voor stuk zaken die gerekend mogen worden tot de “*the fundamental elements of a conception of life.*” Religie is geen bijzaak in het leven van mensen.

*Ondanks het feit dat religie een spelkarakter heeft,
is het dus een serieuze aangelegenheid.*

‘Warum ist überhaupt eine Welt?’

Duidelijker wordt het ernst-karakter van religie nog in de manier waarop de Duitse filosoof Max Scheler dat in 1928 al beschreef. Voor Scheler begint religie waar de mens zich verbaast over zijn eigen bestaan en het bestaan van de wereld om hem heen en zich bewust wordt van het feit dat hij er net zo goed *niet* had kunnen zijn. Scheler schrijft de verbazing van de mens als: “*Warum ist überhaupt eine Welt, warum und wieso bin ‘ich’ überhaupt?*”. Dat is volgens Scheler de ernstige grondvraag van alle religie (Scheler, 1928, pp. 104-105).

1 ‘The UN Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief’ uit 1981

Het leven, deze wereld, is er, maar het had er net zo goed niet kunnen zijn. In die zin kun je zeggen dat het 'zijn' of het 'er zijn' zélf een openbaring is. Het is openbaring van het 'iets' tegen de achtergrond van het – eigenlijk veel waarschijnlijker – 'niets'. En zodra de mens zich daarvan bewust wordt, dringt onvermijdelijk de vraag zich op die Scheler de mens hoort stellen: *“Warum ist überhaupt eine Welt, warum und wieso bin ‘ich’ überhaupt?”* en in het verlengde daarvan: *“Wo stehe ich denn selbst? Was ist denn mein Standort?”* (Scheler, 1928, pp. 104-105). In het verlengde van die laatste vragen liggen dan weer de levensvragen waar Vroom en Visser over schreven.

Volgens Scheler is religie de manier waarop de mens deze zelfopenbaring, het 'gegeven-zijn' van het bestaan verstaat, duidt en interpreteert. Religies zijn vol van verhalen en mythen die mensen helpen zich te verhouden tot deze 'grond van het zijn', tot de contingentie van het bestaan, dat er nu eenmaal is, maar er ook niet had kunnen zijn.

Niet voor niets kennen veel religies oorsprongsmythes en scheppingsverhalen die betekenis geven aan de oorsprong en de zin van het zijn en zo antwoord geven op de vraag: *“Warum ist überhaupt eine Welt, warum und wieso bin ‘ich’ überhaupt?”*. Ook vruchtbaarheid en voorouders, als (door-)gevers van het leven, spelen in veel religies een belangrijke rol.

Voormalig 'theoloog des vaderlands' Stefan Paas illustreerde samen met Rik Peels die ernst waar Scheler op duidt mooi in hun boek *God bewijzen* uit 2013: “Wanneer twee mensen met elkaar discussiëren over het bestaan van God, hebben zij het niet over de vraag of God ergens in de wereld te vinden is, zoals een brievenbus of een vliegende theepot. Zij hebben een meningsverschil over de verklaring van het universum als geheel, inclusief henzelf. Wanneer er geen brievenbus om de hoek staat, hoeven we onze wereldbeschouwing niet te veranderen. Alles blijft zoals het was. Maar wanneer er geen God is, verandert alles” (Paas & Peels, 2013).

Het is deze ernst en samenhang (“het universum, inclusief henzelf” en “dan verandert alles”) waar de Raad van State en de het Europese Hof in feite naar verwijzen als zij proberen de grens te bepalen tussen wat wel en geen religie mag heten.

‘Wanneer er geen God is, verandert alles’

Kwetsbare mensen

Zijn mensen daarmee noodzakelijk religieus? Leeft ieder mens vanuit de verbazing waarom de werkelijkheid überhaupt bestaat? Geenszins. Het is heel goed mogelijk om het leven te leven zónder deze moeilijke vragen te stellen. Wat religies echter doen, is ons herinneren aan die vragen – omdat ze niet zonder

betekenis zijn. Ze roepen de mens op tot bescheidenheid vanuit het besef dat ze niet zélf de baas zijn in het universum, maar er onderdeel van zijn en ervan afhankelijk van zijn. Niemand is oorzaak van zijn eigen bestaan. Dat is een kritisch signaal: Het storende, profetische karakter van religie.

Nauw met dit besef verbonden is de gedachte dat dan ook niemand ánders de baas is in dit universum. Niemand is oorzaak van zijn eigen bestaan, dus ook onderdrukkers en despoten, pesters en treiteraars niet. Zij zijn net zo goed onderdeel van deze contingente werkelijkheid als jezelf dat bent. Dat is het perspectief van hoop en bevrijding, dat uit kan gaan van religie. Dat is wat religies uitdrukken met het begrip ‘transcendentie’.

Kwetsbare religie

Maar helaas komt dat bevrijdend vermogen van religie lang niet altijd tot zijn recht. Religies kunnen hun eigen antwoorden op de gestelde vragen verabsoluteren. Wanneer religieuze leiders zich daartoe laten verleiden, gaan ze met de rug naar de transcendentie staan, waar ze juist naar zouden moeten verwijzen, om op gezag van die transcendentie zélf uit te leggen hoe de wereld in elkaar zit en/of in elkaar zou moeten zitten.

Rick Benjamins beschrijft dat treffend met het voorbeeld waarmee hij zijn bijdrage aan het boek ‘liberaal christendom’ opent. Hij schrijft daar: “In de zomer van 2014 kwamen op het journaal Syriërs in beeld die waren gevlucht voor IS-strijders. Ze vertelden van hun gruweldaden en zeiden: ‘Die mensen hebben geen God’. Dat klonk voor westerse oren op zijn minst merkwaardig, want als er één groep is die het regime van zijn God fanatiek, gewelddadig en onderdrukkend ten uitvoer brengt, is het deze beweging wel. Toch was de aanklacht duidelijk: deze mensen laten zich nergens door gezeggen, er is niets waarvoor ze halt houden, niets wat hun medelijden wekt, niets wat hen tot iets goeds of iets moois kan bewegen. Deze mensen hebben geen God.” (Benjamins, Offringa, & Slob, 2016, p. 93.)

Juist omdat de zijnsvraag zo groot is, is ook de verleiding groot het antwoord te vereenvoudigen, in regels, formules en dogma’s te gieten, te canoniseren. Waar dat gebeurt, kan het zijn dat religies zelfgenoegzaam worden en het idee kwijt raken dat hun bestaansrecht rust in het voortdurend verwijzen naar wat groter is dan zichzelf. Dat gebeurt als mensen proberen in het kader van een religieus systeem de ‘grond van het zijn’ in de greep te krijgen en naar de hand te zetten, of medemensen met religieuze argumenten proberen te controleren en te beheersen.

Oog voor kwetsbaarheid – een serieuze aangelegenheid

Juist in die verwijzing naar transcendentie blijkt dat religie een ernstige zaak is, zoals ook het Europese Hof al constateerde. Het voldoet weliswaar aan alle

kenmerken van het spel, maar het is zeker geen ‘spelletje’. Huizinga, die in zijn *Homo Ludens* het spelkarakter van de cultuur beschreef, beschrijft ook hoe moeilijk de verhouding te duiden is tussen ‘ernst’ en ‘spel’. Aan de ene kant is er het spel met zijn eigen regels, dat aan zichzelf genoeg heeft, en aan de andere kant is er de ernst, die de beslotenheid van het spel doorbreekt omdat er ‘iets op het spel’ staat.

Beide begrippen kunnen in ieder geval niet los van elkaar gezien worden. Het spel, zo schrijft hij, wordt vaak in volle ernst gespeeld en zaken die wij voor zeer ernstig houden – rechtspraak, wetenschap en zelfs oorlogsvoering – dragen een onmiskenbaar spelkarakter. Huizinga schrijft dan:

“Wie in de eeuwige wenteling van het spel-ernstbegrip zijn geest voelt duizelen, vindt het steunpunt, dat hem in het logische ontzonk, terug in het ethische. Het spel op zich zelf, zeiden wij in den aanvang, ligt buiten de sfeer der zedelijke normen. Het is op zich zelf noch slecht noch goed. Indien echter de mens een beslissing heeft te nemen, of een handeling, waartoe zijn wil hem drijft, hem als ernst voorgeschreven, dan wel als spel geoorloofd is, biedt hem zijn zedelijk geweten onmiddellijk de toets. Zodra in het besluit tot de daad gevoels meespreken van waarheid en gerechtigheid, van erbarmen en vergeving, heeft de vraag geen betekenis meer. Eén druppel van medelijden is genoeg om onze handelingen boven de onderscheidingen van den denkenden geest te verheffen. In ieder zedelijk bewustzijn dat gegrond is in erkenning van gerechtigheid en genade, komt de vraag spel of ernst, die tot het laatst toe onoplosbaar bleef, voor goed tot zwijgen.” (Huizinga, 1938, p. 246.)

“Eén druppel van medelijden is genoeg om onze handelingen boven de onderscheidingen van den denkenden geest te verheffen.”

Terug naar de klas

Wanneer wij leerlingen iets willen leren over religies, doen we er goed aan hen niet alleen te vertellen over alle vormen van het religieuze spel en zijn regels, maar vooral ook te doen beseffen wat er in die religies ‘op het spel staat’. Het is de taak van het GL-onderwijs met leerlingen in elke religie te zoeken naar de manier waarop die religie bevrijdend is en ruimte schept voor het leven. GL-onderwijs is een zoektocht naar de transcendentie die in elke serieuze religie aanwezig is, maar lang niet in elke religie tot zijn recht komt. Dat is een gezonde vorm van religie-kritiek, die leerlingen helpt de weg te vinden, te onderscheiden tussen zin en onzin, goed en kwaad op het terrein van geloof en religie.

Literatuur

- Benjamins, R., Offringa, J., & Slob, W. (2016). *Liberaal christendom: ervaren, doen, denken*. Vught: Skandalon.
- Bielefeldt, H., Ghanea, N., & Wiener, M. (2016). *Freedom of Religion or Belief. An International Law Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Daidsen, M. (2018). Het begrip religie. Over het religiewetenschappelijke definitiedebat en zijn implicaties voor het voortgezet onderwijs. *Narhex*, 58-64.
- Huizinga, J. (1938). *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zn N.V.
- Kooij, J. van der (2018). Betekenisvol 'identiteitsgedoe'. *Narhex*, 65-70.
- Paas, S., & Peels, R. (2013). *God bewijzen. Argumenten voor en tegen geloven*. Amsterdam: Balans.
- Post, P. (2006). Een heilig spel. In P. Post, *Wat bezielt de mens? Vier bespiegelingen over religie in samenleving en cultuur* (pp. 7-14). Tilburg: Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Universiteit van Tilburg.
- Scheler, M. (1928). *Die Stellung des Menschen im Kosmos*. Darmstadt: Otto Reichl Verlag.
- Ter Borg, M. (1996). Voetbal: oorlog of religie? In M. Ter Borg, *Het geloof der goddelozen* (pp. 39-45). Baarn: Ten Have.
- Visser, T. (2018). Zijn onze concepten misschien te vaag? *Narhex*, 71-76.
- Vroom, H. (1988). *Religies en de waarheid*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Basil Blackwell.
- Woudenberg, R. van (2018, oktober 13). God bestaat, er is bewijs. *NRC*, pp. 4-5.

LEERLINGEN OVER KWETSBAARHEID

A: Ik ben bang dat ik nooit echt groot zal worden

Ik ben kwetsbaar in mijn leven op school als mensen zeggen dat ik dom ben, klein. En als ze me uitlachen want dan word ik onzeker. Ik ben thuis veel zelfverzekerder en daar word ik ook niet uitgelachen. Als ik naar de toekomst kijk ben ik best kwetsbaar want op school gaat het niet zo goed. Dus ik ben bang dat ik blijf zitten. Ook ben ik best klein en ik ben bang dat ik nooit echt groot zal worden.

A: Het is nooit meer hetzelfde

Ik ben erg gekwetst toen mijn beste vriendin 'overliep' naar een ander groepje meiden. Wij vertelden elkaar alles, deden alles samen etc. Nu zijn we wel gewoon vriendinnen, maar het is nooit meer hetzelfde geweest tussen ons. Ik vond dit echt heel erg en heb even in een dip gezeten, maar mijn andere lieve vriendinnen en mijn familie hebben mij er volledig doorheen geholpen.